

BADR CHOCHIIY DEVONIGA BITILGAN SHARHLARNING TOSHBOSMA NASHRLARI

The lithographed prints of commentaries
on the divan of Badr Chachi

Fazliddin
MAHMADRAJABOV,
Toshkent davlat
sharqshunoslik
universiteti tayanch
doktoranti

Annotatsiya: XIX asrda inglizlar hukmronligining kuchayishi va Hindiston yarim orolida fors tilining zaiflashuvi bilan bir vaqtda, bosmaxona sanoati va mahalliy hukmdorlar hamda navvoblarning homiyligi ostida, fors tilini saqlab qolish yo'lidagi so'nggi harakatlar amalga oshirildi. Shu jarayonda Badr Chochiy she'riyati fors adabiyotini saqlab qolish uchun muhim namunaviy matn maqomiga ega bo'ldi va uning tuzatilgan matni izohlar hamda lug'atlar bilan birga to'qqiz martagacha chop etildi. Orif Navshohiyning "Hindiston yarim orolida (Hindiston, Pokiston, Bangladesh) chop etilgan fors tilidagi asarlar bibliografiyasi" kitobiga murojaat qilib, Badr Chochiy she'rlariga bag'ishlangan sharhlarning oltita toshbosma nashrini aniqlashga va tayyorlashga muvaffaq bo'ldik. Ushbu maqola ushbu kitoblarni to'liq tanishtirish va ularning tuzilishini tahlil qilishga bag'ishlangan. Ushbu sharhlarning barchasi Hindiston yarim orolida va hind-fors tilida yozilgan hamda chop etilgan bo'lib, bu Badr Chochiyning yashagan joyiga yaqinlik kasb etadi. Ulardan to'rttasi fors tilida, ikkitasi esa urdu tilida yozilgan, shu sababli ushbu maqola fors tilidagi sharhlar va urdu tilidagi sharhlarni tanishtirishga bag'ishlangan ikki asosiy qismda tuzilgan.

Kalit so'zlar: Badr Chochiy, devon sharhi, matnshunoslik, toshbosma, Usmonxoniy sharhi, Muhammad Usmonqays.

Abstract: With the intensification of British rule in the nineteenth century and the concurrent decline of the Persian language on the Indian subcontinent, the printing industry, supported by local rulers and nawabs, undertook the last efforts to preserve the Persian language. In the course of this process, the poetry of Badr Chachi acquired the status of a model text for the preservation of Persian literature, and its corrected text was printed, together with glosses and glossaries, on as many as nine occasions. By consulting Arif Nawshahi's *A Bibliography of Persian Works Printed in the Indian Subcontinent* (India, Pakistan, Bangladesh), we succeeded in identifying and obtaining six lithographed editions of commentaries on Badr Chachi's poetry. This article is devoted to a full introduction of these works and an analysis of their structure. All of these commentaries were written and printed on the Indian subcontinent in Indo-Persian, reflecting their close connection to the place where Badr Chachi lived. Of these, four were written in Persian and two in Urdu; the article is accordingly organized into two main sections devoted to the Persian-language and Urdu-language commentaries.

Email: fmd94@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-
8904-7491

Yetib kelgan/ Received:
23.07.2026

Qabul qilingan / Accepted:
ed: 09.09.2026

Keywords: *Badr Chachi, commentary on the divan, textual criticism, lithograph, Sharh-i Usmankhani, Muhammad Usman Qays.*

1. Kirish. Fors tili va adabiyotining Hindiston yarim orolidagi ta'siri va bardavomligining eng muhim ko'rinishlaridan biri bu – fors tilidagi shoirlar devonlariga bitilgan keng qamrovli sharhnavislik an'anasining shakllanishidir. O'rta asrlardan to XIX asrning o'rtalarigacha, fors tili Hindistonda nafaqat she'riyat va adabiyot tili, balki davlat, devonxona, oliy ta'lim va ilmiy yozishmalarning rasmiy tili hisoblangan. Natijada, fors tilini o'rganish ziyoli tabaqa, yozuvchilar, kotiblar, qozilar va olimlar uchun inkor etib bo'lmaz zaruratga aylangan edi. Aynan shunday muhitda Firdavsiy, Xoqoniy, Anvari, Nizomiy, Rumiy, Sa'diy, Dehlaviy, Hofiz va Jomiy kabi buyuk adiblarning asarlari maktab va ilmiy markazlarda darslik matni sifatida o'qitilgan. Aynan mana shu holat ushbu asarlarga son-sanoqsiz sharh va hoshiyalar yozilishiga zamin yaratgan.

Sharhnavislikning yoyilishiga sabab bo'lgan omillardan yana biri klassik fors she'riyatining zotan murakkabligi edi. Ko'plab buyuk shoirlar, xususan Xoqoniy va Hofiz, kamdan-kam ishlatiladigan so'zlar, murakkab so'z birikmalari, badiiy san'atlar, orifona istilohlar, Qur'on va hadisga oid ishoralar, shuningdek tarixiy va afsonaviy tazminlardan foydalanishgan. Ushbu ma'no qatlamlarini tushunish hatto fors tilida so'zlashuvchilar uchun ham har doim oson bo'lmagan. Shu sababli, fors tilini ilmiy va adabiy til sifatida o'rganayotgan hind talabalari uchun so'zlar, birikmalar va she'riy ishoralarni izohlab beruvchi sharhlarni yaratish ta'lim zarurati hisoblangan.

Boshqa tomondan, Hindiston ilmiy madaniyatida sharhnavislik an'anasi qadimiy ildizlarga ega edi. Hind olimlari diniy, falsafiy, mantiqiy va adabiy ilmlarda o'tmishdoshlar asarlariga sharh va hoshiya yozishni bilim uzatish va o'rgatishning eng muhim usullaridan biri deb bilishgan. Ushbu an'ana fors adabiyoti sohasiga ham kirib borib, hind sharhlovchilarining o'ziga xos aniqlik bilan baytlarni izohlashi, nusxalar orasidagi farqlarni o'rganishi, adabiy san'atlarni tahlil qilishi hamda orifona tushunchalarni bayon etishiga sabab bo'lgan. Ushbu sharhlarning ko'pchiligi nafaqat talabalar uchun foydali bo'lgan, balki forsiy matnlarning to'g'ri saqlanishi va uzatilishiga ham xizmat qilgan.

Ushbu an'ananing ravnaqiga ta'sir ko'rsatgan yana bir omil – geografik hududlar orasidagi madaniy farqlar edi. Fors she'riyatining muhim qismi forsiy xalqlar yashaydigan zamin tarixi, geografiyasi, urf-odatlar va afsonalari asosida shakllangan. Shu sababli, hind sharhlovchilari baytlar ma'nosini izohlashdan tashqari, ushbu ishoralarning tarixiy va madaniy zaminini ham o'quvchilarga tushuntirishga majbur bo'lishgan. Shu tarzda sharhlar faqat so'z ma'nolarini bayon etish bilan cheklanib qolmay, balki tarixiy, diniy, adabiy va tilshunoslik ma'lumotlari jamlangan ilmiy-ta'limiy asarlarga aylangan.

Ta'lim maqsadlaridan tashqari, buyuk shoirlar asarlariga sharh bitish ilmiy daraja va martabaning ham belgisi hisoblangan. Dehli, Agra, Lahor va Lakhnau kabi shaharlarning ilmiy-adabiy markazlari o'zining aniq va dalilli sharhlari orqali ilmiy mavqeini mustahkamlashga intilgan adiblar va olimlar raqobatining maydoni bo'lgan. Shu sababdan, Hindistonda Hofiz devoniga, Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlariga, Nizomiyning "Xamsa"siga hamda boshqa klassik fors asarlariga atab bitilgan ko'plab sharhlar paydo bo'lgan. Ularning ba'zilari hozirgacha fors adabiyoti tadqiqotlarining eng ishonchli manbalari sifatida e'tirof etiladi.

Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan barcha omillarni hisobga olsak, Badr Chochiy devoni ham bu qoidadan mustasno bo'lmagan, chunki "Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning qo'lyozma nusxalari tahlili" nomli maqolamizda Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning o'n ikkita qo'lyozma nusxasi tanishtirib o'tiladi. Ushbu maqolada esa Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning oltita toshbosma nashrini (G'iyosiddin Rompuriy "Koshif ul-

Asror” sharhining takroriy nomini ham hisobga olgan holda)¹ tanishtirish va ularning tuzilishini tahlil qilish maqsad qilingan.

Biror mavzuni to‘liq va aniq tahlil qilish uchun uning barcha jihatlarini o‘rganish zarur bo‘ladi. Ammo Hindiston, Pokiston va Afg‘oniston kutubxonalarida murojaat qilib bo‘lmaydigan yoki ochiq mutolaaga yopiq bo‘lgan keng hajmdagi qo‘lyozmalar hamda tadqiqiy kitoblar mavjudligi sababli, bunday mukammal tahlilni amalga oshirish imkoniyati har doim ham bo‘lavermaydi. Shunga qaramay, barcha imkoniyatlarni safarbar qilgan holda murojaat qilib bo‘ladigan, hatto ba’zi murojaat qilib bo‘lmaydigan manbalarni ham tayyorlashga harakat qilindi. Maqolaning tuzilishi bir necha kitobga asoslangani sababli, har bir kitob tanishtirilgandan so‘ng “muhokama va tahlil” qismi alohida-alohida keltiriladi. Mazkur maqolaning o‘qilib, keyingi shu turdagi tadqiqotlar uchun zamin bo‘lib xizmat qilishiga umid bildiramiz.

1.1. Tadqiqot metodologiyasi

Chop etilgan kitoblar ro‘yxatlari Badr Chochiy devoniga bag‘ishlangan sharhlarning toshbosma nashrlarini aniqlashning eng muhim manbasi hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda Orif Navshohiyning “Hindiston yarim orolida (Hindiston, Pokiston, Bangladesh) chop etilgan fors tilidagi asarlar bibliografiyasi” kitobidan foydalanildi [Navshohiy, h.sh.1391:1653-1654] va Badr Chochiy devoniga bag‘ishlangan sharhlarning oltita toshbosma nashrini (4 tasi fors tilida, 2 tasi urdu tilida) aniqlashga muvaffaq bo‘ldik. Mazkur tadqiqotda ana shu sharhlar (G‘iyosiddin Rompuriyning “Koshif ul-Asror” sharhidan tashqari) to‘liq tanishtiriladi va ularning tuzilishi tahlil qilinadi.

1.2. Tadqiqot tarixi

Bugungi kungacha Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlar haqida biron-bir tadqiqot amalga oshirilmagan, faqat ikkita sharh tilga olingan yagona joy Ali Muhammad Getifuro‘zning Badr Chochiy devoni tashihiga yozgan muqaddimasidir [Getifuro‘z, h.sh.1387:54-57]. Boshqa tadqiqotlar Badr Chochiy she‘rlarining turli jihatlariga e‘tibor qaratgan bo‘lib, quyidagi ro‘yxat ushbu tadqiqotlarning barchasini o‘z ichiga oladi: Mazohir Musaffo va Getifuro‘zning “Soyada qolgan Badr: Badr Chochiy she‘riyati mazmunlari va shoirlik uslubi haqida” maqolasi [Musaffo va Getifuro‘z, h.sh.1381:67-86], Getifuro‘zning “Badr Chochiy devonining lug‘aviy foydalari (birinchi qism)” maqolasi [Getifuro‘z, h.sh.1385:65-100], Getifuro‘zning “Badr Chochiy devonida yangi topilgan ba’zi so‘z va iboralar” maqolasi [Getifuro‘z, h.sh.1392:189-213], Ali Asg‘ar Bashiriyning “Badr Chochiy devonida Iroqiy “Lama‘ot”idan bir she‘r parchasi” maqolasi [Bashiri, h.sh.1393:52-53], Getifuro‘zning “Badr Chochiyning munajjimlik tushuncha va istilohlari asosida taviya yasash hamda ishoraviy tasvir yaratish uslub va usullarini tadqiq etish” maqolasi [Getifuro‘z, h.sh.1394:247-268], Mahmud Abbosiy va Husayn Ittihodiyning “Badr Chochiyning Xoqoniydan uslubi ta’sirlanishi” maqolasi [Abbosiy va Ittihodiy, h.sh.1394:25-39], Ittihodiyning “Badr Chochiy she‘riyatida istioraning tanqidi va tahlili” maqolasi [Ittihodiy, h.sh.1395:7-22], Maryam us-Sodot As’adiy-Firuzobodiy va Said Hotamiyning “Aslzodalik ruhi – Badr Chochiy she‘riyatining bir xususiyati” maqolasi [Firuzobodiy va Hotamiy, 1395:23-36], Getifuro‘z va Ashraf Qanbariyning “Sanoiy va Badr Chochiy qasidalarida geografik nomlar bilan bog‘liq balog‘at usullari tahlili” maqolasi [Getifuro‘z va Qanbariy, h.sh.1396:85-94], hamda Abdulloh Vosiq-Abbosiy va Ittihodiyning “Badr Chochiy devonida tashbih tahlili” maqolasi [Abbosiy va Ittihodiy, h.sh.1398:1-18].

2. Fors tilidagi sharhlarning tuzilishi va tahlili

2.1. “Koshif ul-Asror” – G‘iyosiddin Muhammad Rompuriy asari, yozilish sanasi hijriy-qamariy 1257-yil (milodiy 1841/1842), chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1308-yil (milodiy 1890/1891).

¹ “Koshif ul-Asror” asarining ko‘plab qo‘lyozma nusxalar mavjudligi sababli, ushbu kitob “Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning qo‘lyozma nusxalari tahlili” nomli boshqa bir maqolada tanishtirilgan va tuzilishi tahlil qilingan.

Badr Chochiy devonining eng asosiy sharhi sifatida mashhur “G’iyos ul-Lug’ot” muallifi G’iyosiddin Muhammad Rompuriyning “Koshif ul-Asror” kitobini tan olish lozim, chunki undan keyingi barcha sharhlovchilar uning tuzilishidan farqli boshqa struktura tanlay olmagan. “Koshif ul-Asror”dan bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo‘lyozma nusxa hijriy-qamariy 1257-yil sha‘bon oyining 16-kuni (milodiy 1841-yil 4-oktyabr) uch jildda ko‘chirilgan bo‘lib, fikrimizcha, bu nusxa muallifning o‘z qo‘l yozuvida bo‘lishi kerak².

Ushbu kitobning yana sakkizta qo‘lyozma nusxasi Hindiston, Pokiston va Eron kutubxonalari mavjud [*Qo‘lyozmalar katalogi*: <https://scripts.nlai.ir/>]. Qo‘lyozma nusxalarining ko‘pligidan ma‘lum bo‘lganidek, “Koshif ul-Asror” o‘z davrida katta e‘tiborga sazovor bo‘lgan. Bundan tashqari, ushbu kitob hijriy-qamariy 1308-yilda (milodiy 1890/1891), milodiy 1896-yilda (Oyatulloh Mar‘ashiy Najafiy kutubxonasi – 26/6/156; 410 sahifa) va hijriy-qamariy 1316-yilda (milodiy 1898/1899) Lakhnava shahridagi Munshiy Naval Kishur matbaasida uch marta toshbosma usulida chop etilgan. Biz “Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning qo‘lyozma nusxalari” nomli boshqa maqolada ushbu kitobni allaqachon tanishtirib, uning tuzilishini tahlil qilganimiz sababli, mavzuning takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun bu yerda qolgan ma‘lumotlar keltirilmaydi.

2.2. “Badr Chochiy qasidalariga izohlar” – Lola Badriy Notha asari, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1261-yil (milodiy 1845)

Milodiy 1845-yilda (hijriy-qamariy 1261-yilda) Badr Chochiy she‘rlarining birinchi nashri “Badr Chochiy qasidalariga” nomi bilan Lakhnava shahridagi “Muhammadiyah” matbaasida chop etilgan bo‘lib, keyingi nashrlari 1852-yilda (Konpur: Matba‘i Muhammadiyah), 1861, 1863-yillarda (Mirtha: Matba‘i Daraxshoniy), 1869, 1873, 1884 hamda 1898, 1907-yillarda (Lakhnava: Munshiy Naval Kishur) chop etilgan [Navshohiy, h.sh.1391:1653-1654]. Ushbu tadqiqotda foydalanilgan nusxa – to‘rtinchi nashr bo‘lib (*1-2-rasmlar*), Lakhnava, Munshiy Naval Kishur matbaasida chop etilgan. Uning yakunida shunday yozilgan:

“اخبار تصحيح تمام و تنقيح ما لا كلام به صد حسن و خوبی به هزاران خوش اسلوبی به ماه نومبر سنه ۸۹۸۱ عیسوی بار چهارم به زیور انطباع آراسته و پیراسته گردید فقط»

Mammuni: “Tuzatish va tahrir ishlari to‘liq yakunlangan, so‘z yo‘q, yuz turli go‘zallik va ming turli nafis uslub bilan, milodiy 1898-yil noyabr oyida to‘rtinchi marta bosma bezagi bilan bezatilib, yakunlandi, xolos” [Notha. 1898:108].

Mazkur nashrda izohlovchining ismi ko‘rsatilmagan, biroq Navshohiy va Getifuro‘zning tadqiqotlariga ko‘ra, ushbu izohlar Lola Badriy Nothaga tegishli [Navshohiy, h.sh.1391:1653; Getifuro‘z, h.sh.1387:53]. Lola Badriy Nothaning hayoti va boshqa asarlari haqida hech qanday ma‘lumot aniqlanmadi. Biroq qiziq jihati shundaki, “Usmonxoniy sharhi” muallifi ushbu izohlarni nazarda tutgan va izohlovchini “مولوی صاحب محشی بدر چاچ” “Badr Chochning izohlovchisi Mavlaviy Sohob” nomi bilan tilga olgan [Usmonqays, h.q.1290:1/19].

Sharhlovchi avval qasidalarini to‘liq keltirib, so‘ngra nusxaning hoshiyalarida bayt raqamiga havola qilish orqali yoki misralar orasida va she‘rlar ostida turli mavzular, jumladan, so‘zlarning ma‘nolari, turli fanlarga oid istilohlar hamda balog‘atga oid jihatlarni izohlagan. Aynan mana shu jumlalarining bir-biriga aralashib, siqilib ketishi sharhlovchi ishining qadrini pasayishiga sabab bo‘lgan. Chunki ushbu jumlalarining aksariyati o‘qib bo‘lmaydigan yoki juda qiyinchilik bilan o‘qiladigan holatda. Masalan, birinchi baytning sharhi quyidagicha keltiriladi:

“حمد آن سلطان عالم را که عالم پرور است / انس او در راه ایمان انس و جان را رهبر است. سلطان خدای تعالی، در ایراد لفظ عالم دوبار حسن تکرار و در انس و انس تجنیس ناقص است».

Mazmuni: “*Hamd ān soltān-e ālam rā ke ālamparvar ast / Ons-e u dar rāh-e imān ens-o jān*

² Ushbu uch jildlik nusxa hozirda Rizo Rompur kutubxonasida, № 3263 (1-jild, 88 varaq), № 3263 (2-jild, 89 varaq) va № 3264 (3-jild, 95 varaq) raqamlari ostida saqlanmoqda. *Rizo Rompur kutubxonasidagi forsiy qo‘lyozmalar katalogi*. (Rompur: Rizo Rompur kutubxonasi – Hindiston. 2-jild. 1997-yil). J. 2: B. 241–242.

rā rahbar ast. “ن اطل س” “Soltān” “Alloh taolo” ma’nosida, “مل اع” “ālam” so‘zining ikki marta keltirilishida takror san’ati (husni takror) va “سن ا” “ons” hamda “سن ا” “ens” so‘zlari orasida esa noto‘liq tajnis (tajnisi noqis) mavjud” [Notha. 1898:2].



1-rasm. Lola Badriy Nothaning izohlari bilan birga “Badr Chochiy qasidaları” kitobining boshlanish qismi



2-rasm. Lola Badriy Nothaning izohlari bilan birga “Badr Chochiy qasidaları” kitobining yakunlanish qismi

2.3. “Badr Chochiy qasidaları lug’ati” – Mavlaviy Muhammad Hodi Ali Ashk asari, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1261-yil (milodiy 1845)

“Badr Chochiy qasidaları lug‘ati” yuqorida tilga olingan “Badr Chochiy qasidaları” kitobi bilan doimo birga chop etib kelingan [Navshohiy, h.sh.1391:1654-1655]. Avvalgi kitob singari, ushbu tadqiqotda foydalanilgan nusxa ham Lakhnava, Munshiy Naval Kishur matbaasida bosilgan to‘rtinchi nashr bo‘lib, uning yakunida shunday yozilgan:

"الحمد لله که عجاله نافعہ در مصطلحات و تشبیہات و استعارات قصاید بدر چاچ مؤلفہ مجمع کمالات بھیہ بہ منبع سعادت شرعیہ بدر سمای تحقیق دایرہ تدقیق عندلیب نغمہ سرای گلستان بداعت قمری سروسنجان براعت کشاف غوامض علوم عقلی و نقلی مولوی محمدہادی علی اشک رحمہ اللہ در مطبع جناب منشی نولکشور واقع کانپور بہ سرپرستی عالی جناب معلی القاب پراگ نراین صاحب بہارگو دام اقبالہ مالک مطبع اودہ اخبار بہ ماہ نومبر سنہ ۸۹۸۱ بار چہارم حلیمہ طبع در برکشید."

Mazmuni: “Alhamdulillah, Badr Chochiy qasidalarining istilohlari, tashbihlari va istioralariga bag‘ishlangan ushbu foydali risola – barcha fazilatlar jamlanmasi, sha’riy saodat manbaidan bahramand, tadqiq osmonining to‘lin oyi, tekshiruv doirasining bilimdoni, so‘z ustalari bulbuli, nafis gulzorning gulchechagi, aqliy va naqliy ilmlarning murakkab jihatlarini yorituvchi Mavlaviy Muhammad Hodi Ali Ashk rahmatulloh alayh muallifligida, Konpurdagi janob Munshiy Naval Kishur matbaasida, Avadh Axbor matbaasi egasi yuksak martabali sohib Prag Narayin Bhargudom homiyligida, milodiy 1898-yil noyabr oyida to‘rtinchi marta bosma libosini kiydi” [Hodiy, 1898:120].

Muhammad Hodi Ali Ashkning hayoti va boshqa asarlari haqida hech qanday ma’lumot aniqlanmadi, biroq qiziq jihati shundaki, “Usmonxoniy sharhi” muallifi ushbu lug‘atni nazarda tutgan va uni tanqid ostiga olgan, chunonchi u shunday yozadi:

"...و مولوی ہادی علی صاحب بہ جای «درخور» لفظ «زیور» اختیار فرمودہ بر متامل فہیم روشن است کہ بہ مناسبت الفاظ آسمان و ملک پیش درخور چون تنہا رونقی ندارد».

Mazmuni: “...va Mavlaviy Hodi Ali sohib “*darxor*” “munosib, loyiq” o‘rniga “*zivar*” “*bezak*” so‘zini tanlagan, buni diqqat bilan mulohaza qiluvchi kishiga ravshanki, “*āsmān*” va “*molk*” so‘zlariga mosligi jihatidan, “*darxor*” so‘zi yolg‘iz o‘zi hech qanday ravnaqqa ega emas” [Usmonqays, h.q.1290:1/28].

Ya’ni, Muhammad Hodi Ali Ashk “*darxor*” “munosib, loyiq” so‘zi o‘rniga “*zivar*” “*bezak*” so‘zini ishlatgan. Usmonqaysning fikricha, agar “*darxor*” so‘zi baytdagi “*āsmān*” va “*molk*” kabi so‘zlarga nisbatan munosabat va uyg‘unlik (tanosub) yaratish maqsadida ishlatilganida, uning o‘rniga qo‘yilgan “*zivar*” so‘zi bunday uyg‘unlikni yarata olmaydi. Chunki “*zivar*” so‘zining o‘zi, ayni shu kontekstda, “*āsmān*” va “*molk*” so‘zlariga hech qanday ma’noviy yoki badiiy tanosub xususiyatiga ega emas, shuning uchun u yolg‘iz holda hech qanday nafasot yoki ravnaq bermaydi.

Yana boshqa joyda ham:

"...و مولوی ہادی علی صاحب نسخہ از بازوی تیر اختیار نمودہ و رکاکت ہر دو ظاہر است».

Mazmuni: “... va Mavlaviy Hodi Ali sohib nuxada “*bāzu-ye tir*” so‘zini tanlagan, ikkalasining ham kamchiligi ravshandir” [Usmonqays, h.q.1290:1/33].

“Usmonxoniy sharhi” va “Badr Chochiy qasidaları lug‘ati” kitoblarini o‘zaro qiyoslash orqali Muhammad Usmonqays nazarda tutgan kitob aynan Muhammad Hodi Ali Ashkning ushbu lug‘ati emasligi ma’lum bo‘ladi. Chunki “Usmonxoniy sharhi”da keltirilgan iqtiboslar bilan ushbu lug‘at matni orasida biror o‘xshashlik kuzatilmaydi. Shuning uchun biz dastlab, balki Mavlaviy Muhammad Hodi Ali Badr Chochiy devoniga o‘zi mustaqil bir sharh yozgan va u bizgacha yetib kelmagan bo‘lishi mumkin, deb o‘ylagan edik. Biroq “Badr Chochiy qasidaları lug‘ati” muqaddimasiga murojaat qilinganda, boshqa bir ehtimol yuzaga chiqdi va u shunday yozadi:

"بندہ سراپا عصیان کمترین اہل جہان عاری از علم و فن تا بلد شاہراہ سخن گنہکار خفی و جلی محمدہادی علی عفی عنہ کہ از غایت قلت بضاعت و قصور باعث غلط از صحیح نمی داند و در زمرہ ماہران لب بہ حرف و حکایات نمی جنباند، پس از نظر ثانی و حل غوامض و اضافت بعض فوائد درین کتاب بہ جمع این عجالہ پرداخت و فرہنگ لغات و کنایاتش کہ عقدہ از کار آن تواند گشاد و ہم بہ جاہای دیگر نفع خواہد داد فراہم ساخت».

Mazmuni: “Boshdan-oyoq gunohkor banda, dunyoning eng past ahlidan biri, ilm-fandan mahrum, so‘z shohrohining oxirigacha bormagan, oshkora va yashirin gunohkor Muhammad Hodiyy Ali, Alloh uni afv etsin, o‘zining nihoyatda kam bisoti va qusuri sababli xato bilan to‘g‘rini farqlay olmaydi hamda mohirlar safida so‘z va hikoyalarga til qimirlatmaydi; shuning uchun ushbu kitobga ikkinchi bor nazar tashlab, murakkab jihatlarini yechib va ba’zi foydali qo‘shimchalar kiritgan holda, mazkur qisqa risolani jamlashga kirishdi hamda uning tugunlarini yecha oladigan hamda boshqa joylarda ham foyda beradigan lug‘at va kinoyalar to‘plamini tuzdi” [Hodiy, 1898:109].

Bu o‘rinda Muhammad Hodiyy Ali “ikkinchi nazar” iborasini ishlatgani sababli, u o‘z kitobiga ba’zi o‘zgarishlar kiritgan va “Usmonxoniy sharhi”da tanqid qilingan qismlarni o‘zgartirgan, deb taxmin qilish mumkin.



3-rasm. Muhammad Hodiyy Ali Ashkning “Badr Chochiy qasidolari lug‘ati” kitobining boshlanish qismi



4-rasm. Muhammad Hodiyy Ali Ashkning “Badr Chochiy qasidolari lug‘ati” kitobining yakunlanish qismi

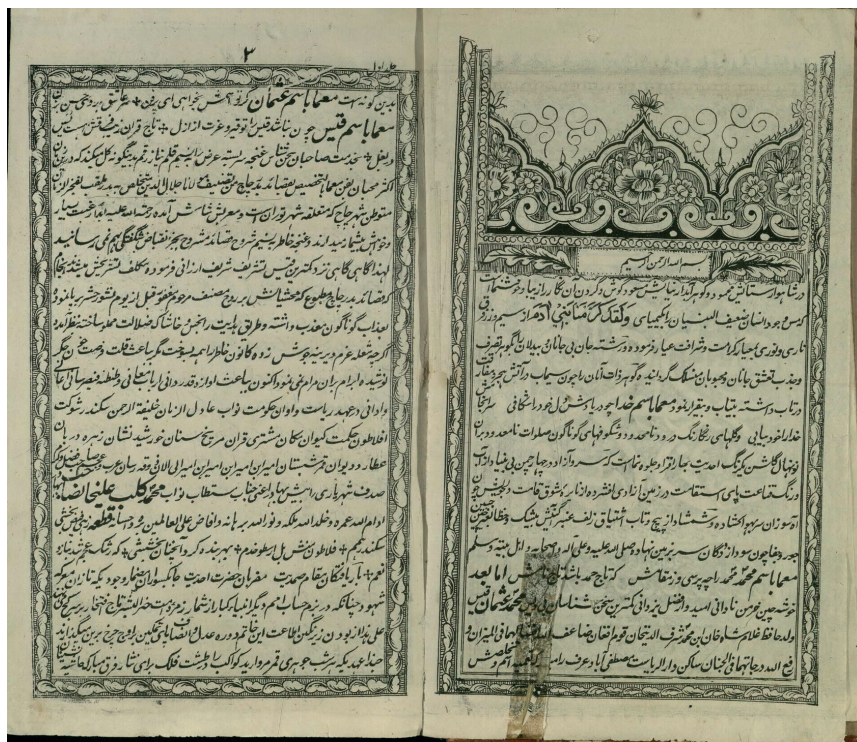
Lugʻat muallifining oʻz soʻziga koʻra, ushbu asar faqat soʻz izohlaridan iborat emas, balki tashbihlar, kinoyalar, istioralar va istilohlarni ham tadqiq etib, izohlab bergan [Hodiy, 1898:109]. Ushbu asarda muallif oʻziga xos ish uslubidan foydalangan. U arab va fors soʻzlarini aralashtirilgan holdagi alifbo tartibida tizimli jadvallarga boʻlib joylashtirgan, soʻz va iboralarni keltirgandan soʻng, ularni maxsus belgi bilan ajratib, qarshisiga maʼnosini yozib qoʻygan. Masalan:

"باب الباء العربية؛ بادام: چشم. بیست و یک پیکر زربفت کسوت: شکلیست از ۱۲ کواکب جانب شمال».

Mazmuni: "Arabcha "bo" bobi; "bādām" – koʻz (maʼnosida); yigirma bir ("bist-o yek") zarbaft libosli qiyofa – shimol tomondagi yigirma bir yulduzdan tashkil topgan bir shakl (maʼnosida)" [Hodiy, 1898:110].

2.4. "Usmonxoniy sharhi" nomi bilan mashhur boʻlgan "Badr Chochiy qasidalari sharhi" – Mavlaviy Muhammad Usmonqays ibn Gʻulomshohxon asari, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1290-yil (milodiy 1873/1874)

"Usmonxoniy sharhi" Badr Chochiy devonining eng mukammal va eng tanqidiy sharhi hisoblanadi. Ushbu sharh Muhammad Usmonqays ibn Gʻulomshohxon asaridir [Usmonqays, h.q.1290]. U ushbu kitobni toʻqqiz oy davomida, hijriy-qamariy 1284-yilda (milodiy 1867/1868), Rompur navvobi Muhammad Kalb Alixon nomiga bagʻishlab yozgan va hijriy-qamariy 1290-yilda (milodiy 1873/1874) Rompur shahridagi "Husayniy Muhammad Hasanxon" matbaasida nashr ettirgan (5-6-rasmlar). Mavzuning takrorlanishiga yoʻl qoʻymaslik uchun ushbu nusxaga oid qolgan maʼlumotlar Badr Chochiy devonining nomsiz "Eron Milliy kutubxonasi" sharhi bilan "Usmonxoniy sharhi"ning qiyosiga bagʻishlangan boshqa bir tadqiqotda taqdim etiladi.



5-rasm. Muhammad Usmonqaysning "Usmonxoniy sharhi" nomi bilan mashhur "Badr Chochiy qasidalari sharhi" asari birinchi jildining boshlanish qismi



6-rasm. Muhammad Usmonqaysning “Usmonxoniy sharhi” nomi bilan mashhur
“Badr Chochiy qasidalari sharhi” asari birinchi jildining yakunlanish qismi

3. Urdu tilidagi sharhlarning tuzilishi va tahlili

3.1. Hakim Shafiq Alixon asari – urdu tilida “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi”, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1303-yil (milodiy 1885/1886)

Hakim Shafiq Alixonning “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi” asari Hindistonda adabiyot mavzusida nashr etilgan ilk universitet darsliklaridan biri sifatida qaralishi lozim (7-8-rasmlar). Britaniya Raji hukmronlik tizimining milodiy 1858-yilda rasman shakllantirilishi bilan fors tili asta-sekin o‘z o‘rnini davlat boshqaruvi tili sifatida ingliz tiliga va xalq tili sifatida urdu tiliga bo‘shatib bera boshladi. Shu sababli, ma‘muriy til tizimi hamon fors tili asosida qurilgan Hindistonning kichik amirliklari fors tilini saqlab qolish yo‘lida so‘nggi harakatlarini amalga oshirmoqda edilar. Garchi fors tilining ravnaqi ancha pasaygan bo‘lsa-da, ushbu kichik amirliklarning devonxona xodimlari uchun bu tilni o‘rganish hamon zaruriy hisoblangan. Shafiq Alixon ham aynan shu maqsadlar uchun ushbu o‘quv sharhini urdu tilida yozgan.

Shafiq Alixon o‘z sharhining muqaddimasida, Allohga hamdu sano bag‘ishlagandan so‘ng, shunday yozadi:

”اسکے بعد سپاس اور شکر ہے اس امر کا عام رعایا اور تمام برایا خصوصاً رعایا اور مخلوقات ساکن ریاست پٹیالہ پر لازم و واجب ہے کہ مہاراجہ صاحب دام را با ہم عدالت دام حشمتہم دابقا لہم ذی شعور عدالت گستر اشاعت علوم کے شائق قدر دان علم اور اہل علم علوم کے قدر دان علم اور ہیں۔ سر حضور انور کے والد ماجد مہاراجہ مہندرے نگہ بہادر سہ گباشی کے عہد دولت مہی۔ میں سے م رشتہ تعلیم نے وہ فروغ پایا کہ مہندر کالج و مدارس قصبہ کالج و مدارس قصبائی و دیہاتی قائم ہوئی۔“

Mazmuni: “Shundan so‘ng, ushbu ne‘mat uchun shukr va sano barcha fuqaro va maxluqotga, xususan Patiala mamlakati aholisiga farz va vojibdir, chunki ulug‘ Maharaja, uning adolat va shukuhi soyasi barqaror bo‘lsin, ongli, adolatparvar, ilmlarni tarqatishga oshiq va bilim hamda olimlarning qadrini biluvchi podshohdir. Uning ulug‘ otasi, davlatmand hazrati oliylari

Maharaja Mahendra Singx Bahodur davrida ta'lim-tarbiya sohasi shu qadar ravnaq va yorug'lik topdiki, Mahendra kolleji hamda shahar va qishloq maktablari bunyod etildi. Davlat arboblari ham ravshan fikrli va san'atparvar kishilar bo'lib, o'sha davrdan to bugungi kungacha doimo taraqqiyot va ilmlarni yoyish yo'lida ijodkor va mualliflarni e'zozlab kelishgan" [Shafiq Alixon, h.q.1303:1].

Shuningdek, muallif davomida shunday keltiradi:

”مملع یشنم رابلط لکچ آہک ایکی لایخ وت یهکی نیعل و دہاشم ینادردق ہی بج نی رت مک سا“
جراچ ردب حرش باتک مک اچاچ ین یم ےطس اوسا ے یتڑپ تقو رپ ناحتما عقوم وک لضاف یشنم و
نیع روا ومن یه ماک یزارد و تل او ط روا اوہ حیرشت یک لکش م راعشا مامت یم سج رصتخم یک
عوبطم و ج یم ودرأ نابز یریک ایاج وہ بابی ماک رکھکی دے ستلوہس و یناسا اءابلط رپ ناحتما عقوم
”عواج یتھکل ے یک ناسنا رے یدنسپ روا“.

Mazmuni: "Ushbu kamtarin, mana shu qadr-qiymatni o'z ko'zi bilan kuzatgach, shu haqda o'ylanib qoldi: bugungi kunda ilm talabalari, xususan "Munshiy Olim" va "Munshiy Fozil" darajalariga tayyorlanuvchi talabalar, imtihon paytida mushkullik va vaqt tanqisligiga duch kelmoqdalar. Shu sababdan Badr Chochiyga bag'ishlab qisqacha bir sharh tuzishni istadim, unda barcha mushkul she'rlar izohlansin, biroq bu cho'zilib ketmasin; toki ilmi toliblar imtihon vaqtida bunga oson va yengil murojaat qilib, muvaffaqiyat qozonsinlar. Urdu tili barchaga xush yoquvchi va maqbul til bo'lgani sababli, ushbu sharh o'sha tilda bitildi" [Shafiq Alixon, h.q.1303:1-2].

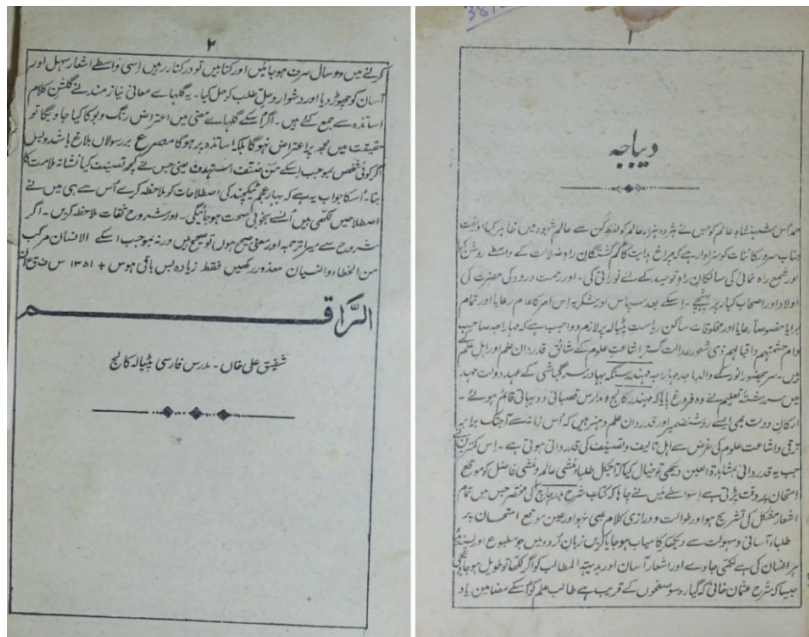
Ushbu bayonotlar yuqoridagi tahlillarini to'liq tasdiqlaydi.

Fors tili Hindistondagi hayotining so'nggi kunlarida, mahalliy amirliklar uchun bu tilni o'rgatish va tiriltirishning tezligi katta ahamiyat kasb etgan; Shafiq Alixon o'zi shunday yozadi:
”اور اشعار آسان اور بد بہتہ المطالب کو اگر لکھا تو طویل ہو جائیں جیسا کہ شرح عثمان خالی کہ گیارہ سو
صفحوں کے قریب ہے طالب علم کو اسکے مضامین یاد کرنے میں دو سال صرف ہو جائیں اور کتابیں تو در کنار رہیں
اسی واسطے اشعار سہل اور آسان کو چھوڑ دیا اور دشوار و حل طلب کو حل کیا“.

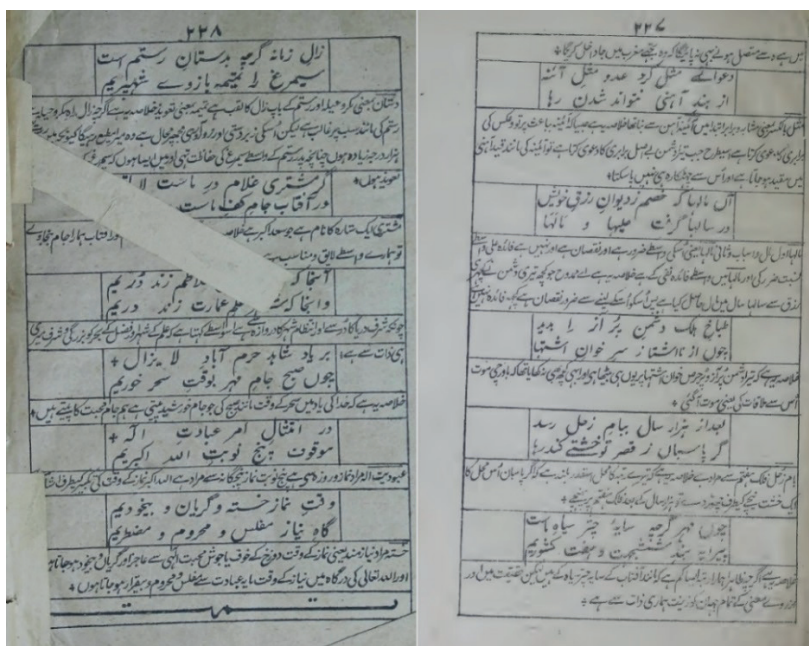
Mazmuni: "Agar oson she'rlar va uzun mavzular ham yozilganida, kitob cho'zilib ketgan bo'lardi, xuddi "Usmonxoniy sharhi" qariyb ming yuz sahifadan iborat bo'lib, talaba uning mazmunini yod olishga ikki yilning butun vaqtini sarflaydi, boshqa kitoblar esa umuman chetda qoladi. Shu sababdan sodda va oson she'rlarni chetlab o'tib, faqat mushkul va yechim talab qiluvchi jihatlarni yechib berdim" [Shafiq Alixon, h.q.1303:2].

Ushbu bayonotga tayanib, mazkur kitobni aslida "Usmonxoniy sharhi"ning yangicha tartibda qayta ishlangan qisqartmasi, deb xulosa qilish mumkin.

Afsuski, Hakim Shafiq Alixonning hayoti va davri haqida ko'p ma'lumot aniqlanmadi. Bizga ma'lum bo'lgani faqat shu bo'ldiki, u Patiala Mahendra kollejining o'qituvchisi bo'lgan va Maharaja Mahendra Singx Bahodur davrida yashagan. Patiala shahri ilgari Panjob hududining mustaqil kichik knyazliklaridan biri bo'lib, bugungi kunda Hindiston Panjob shtatining janubi-sharqida, shtat markazi Chandigardan 65 kilometr masofada joylashgan. Ushbu kitob dastlab hijriy-qamariy 1303-yilda (milodiy 1885/1886) Dehlidagi "Muhibbi Dehli" matbaasida chop etilgan bo'lib, so'ngra "Hindustoniy Maxzan ul-Muhovarot" kitobining muallifi Lola Charanjilal sa'y-harakati bilan hijriy-qamariy 1351-yilda (milodiy 1932/1933) qayta nashr etilgan [Navshohiy, h.sh.1391:1653-1655].



7-rasm. Hakim Shafiq Alixonning “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi” asari boshlanish qismi



8-rasm. Hakim Shafiq Alixonning “Badr Chochiy qasidalarining qisqacha sharhi” asari yakunlanish qismi

Sharhlovchi avval baytlarni keltiradi, soʻngra mushkul soʻzlarni soddalashtiradi va agar baytni yaxshiroq va toʻliqroq anglash uchun biror nozik jihat zarur boʻlsa, uni ham qayd etadi, nihoyat “maʼnoning xulosasi shundaki...” iborasi bilan baytni ravon tilda izohlaydi, masalan: “*Hamd ān soltān-e ālam rā ke ālamparvar ast / Ons-e u dar rāh-e imān ens-o jān rā rahbar ast*.” “*hamd*” soʻzi asli Ilohiy pok Zotni ulugʻlash va maqtash uchun ishlatiladi, “*jān*” esa “*nun*” harfi tashdid bilan Abul-Jinning nomi boʻlib, uni jin va parilarning otasi deb hisoblashadi, majoziy maʼnoda esa jin turkumiga nisbatan qoʻllaniladi. “*lom*” harfi kasra bilan (yaʼni “*ālem*”) bilimdon

va ogoh ma'nosida, "lom" harfi fatha bilan (ya'ni "ālam") esa barcha maxluqotlar majmuasini bildiradi. "alif" zamma bilan (ya'ni "ons") muhabbat va ulfat ma'nosida, "alif" kasra bilan (ya'ni "ens") esa inson ma'nosida keladi; xulosa qilib aytganda, hamdu sano barcha maxluqotning Parvardigori va tarbiyachisi bo'lgan o'sha Zotga munosibdir, va Uning insonga va jinga bo'lgan muhabbati iymon yo'lida ularga yo'l boshchi va rahnamodir" [Shafiq Alixon, h.q.1303:3].

3.2. "Badr Chochiy qasidalarini sharhi" – Mavlaviy Abdulmajidxon ibn Abdurahimxon asari, urdu tilida, chop etilish sanasi hijriy-qamariy 1315-yil (milodiy 1897)

Badr Chochiy she'rlariga bag'ishlangan eng muhim sharhlardan biri "Badr Chochiy qasidalarini sharhi" (شرح قصاید بدر چاچ) kitobi bo'lib, uni Abdulmajidxon ibn Abdurahimxon urdu tilida, hijriy-qamariy 1313-yil (milodiy 1895) yozgan, chunonchi muqaddimada muallifning o'zi shunday keltiradi: "تیرہ سو تیرہ میں لکھی میں نے یہ شرح وسیع" (hijriy-qamariy) ming uch yuz o'n uchinchi yilda ushbu keng qamrovli sharhni yozdim" [Abdulmajidxon, 1857:3]. Biroq muallifning shogirdi Mu'izzulloxon asarning yozilishi boshlangan hijriy-qamariy 1312-yilni asar yozilgan yil deb ko'rsatadi.

Afsuski, kitobning bosilishini ko'rishga uning umri yetmadi va u o'sha yilning o'zida vafot etdi, chunonchi uning shogirdi Mu'izzulloxon vafot sanasini tarix moddasi misrasida shunday bayon qiladi: "تمی اول جمادی کی تاریخ سلخ // ہوئے تیرہ صدی پہ جب تیرہ سال" "Jumadi ul-avval oyining oxiri edi sana // O'n uch asrdan o'n uch yil o'tganida" [Abdulmajidxon, 1857:337].

Hozirgacha ushbu muhim sharhning biror qo'lyozma nusxasi topilmagan, biroq uning toshbosma nusxasi hijriy-qamariy 1315-yilning jumodul-oxir oyida (milodiy 1897-yil noyabr) Lakhnav shahrida, Munshiy Naval Kishur matbaasida nashr etilgan.

Abdulmajidxonning hayoti va davri haqida ko'p ma'lumot aniqlanmadi, biroq kitob muqaddimasidan shu narsa ma'lum bo'ladi:

"اما بعد یہ ابجد درست ناکردہ سین و شین سے امتیاز نیافتہ ژولیدہ بیان عبد المجید خان ولد عبد الرحیم خان متوطن حافظ آباد عرف پبلی بہیت...".

"Amma ba'd, ushbu abjad ilmini to'liq egallamagan, "sin" va "shin" harflarini farqlay olmaydigan, parishon so'zli Abdulmajidxon, Abdurahimxon farzandi, Pillibhit nomi bilan mashhur bo'lgan Hofizobod aholisidan,..." [Abdulmajidxon, 1857:2].

Kitob yakunida esa uning shogirdi Mu'izzulloxon muallifning asarlari va ijodiy merosini sanab o'tadi:

"اور یہ آٹھ کتابیں کہ فی الحقیقت نمونہ ہشت بہشت ہیں اس دار ناپائیدار میں ہم کو تحفہ دے گئے یعنی قصائد نعتیہ ، ہدیہ مجیدیہ ، ترجمہ تحفہ اثنا عشریہ ، شرح شبستان ، نکات شرح سکندر نامہ ، شرح گل کشتی ، شرح مثنوی مولانا روم ، شرح قصاید عرفی ، شرح قصاید بدر چاچ".

Mazmuni: "Ushbu sakkiz kitobni, ular haqiqatan sakkiz jannat namunasidir, ushbu o'tkinchi dunyoda bizga tuhfa sifatida yodgor qoldirdi: "Qasoidi Na'tiya", "Hadyayi Majidiya", "Tuhfayi Isnaashariya tarjimasi", "Sharhi Shabiston", "Nikoti Sharhi Sikandarnoma", "Sharhi Gulgashtiy", "Sharhi Masnaviyi Mavlono Rumi", "Sharhi Qasoidi Urfiy" va "Sharhi Qasoidi Badri Choch" [Abdulmajidxon, 1857:338].

Abdulmajidxon muqaddimaning davomida ushbu asarni yozish sababini bayon qilib, shunday keltiradi:

"...خدمت میں شیوا زبانوں سخندان کی گزارش گر ہے کہ میرے ایک عزیز پرتیمیز معزاللہ خان قصاید بدر چاچ میرے پاس لا کر استدعا شرح اردو کی کی - میں نے جو اس کو دیکھا تو استاد محشی کے اشارات و کنایات سے معمور و آبادان پایا مگر پوری تقریر معنی سے خراب و ویران۔ یعنی آن اشارات و کنایات سے ہر کسی پر سمجھنا معنی شعر کا آسان نہ تھا نہ مذاق طلب طالبان معانی کا ایسی تحریر مختصر سے شیریں کام و شیریں روان، اگر لکھتے تو خوب لکھتے لیکن وہ مثل کہ شعر: لَکَّ النَّاسُ حَوْلَهُ عِطْشًا / وھوساق یری ولایسقی۔ لاجرم اس ناگفتہ کو میں نے جتایا اور اُس خفتہ کو میں نے جگایا اللہ تعالیٰ سے امید قبول کی ہے اور اہل دید والا نظر سے چشم داشت عفو سہو و فضول".

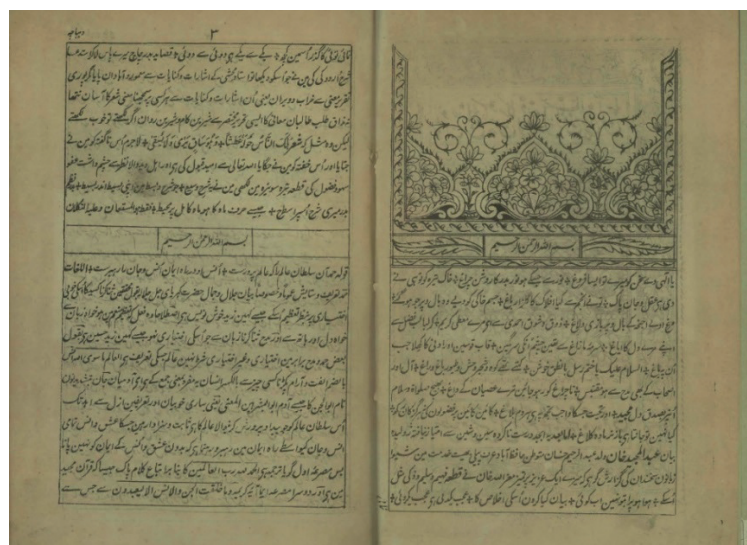
Mazmuni: "...ravon tilli so'z bilag'onlar xizmatiga shunday arz qiladi: mening bir aziz va

nafis do'stim Mu'izzulloxon Badr Chochiy qasidalarini oldimga keltirib, ulardan urducha sharh yozishimni so'radi. Men unga nazar tashlaganimda, uni ustoz mo'hoshiyning ishoralari va kinoyalari bilan to'la va obod topdim, biroq ma'noning to'liq bayoni jihatidan vayron va xarob deb topdim. Ya'ni o'sha ishoralar va kinoyalar bilan har kimga she'r ma'nosini tushunish oson emas edi, ma'no izlovchi talabalarning didi ham bunday qisqa yozuvdan shirin lazzat va ravon zavq topmasdi; agar shirin va ravon yozganida, yaxshi yozgan bo'lardi, lekin bu o'sha mashhur baytga o'xshaydi: "Xalq unga tashna bo'lib atrofida turibdi / U esa suv beruvchi bo'lib ko'rinadi-yu, lekin sug'ormaydi". Shu sababdan, o'sha aytilmaganni men aytdim va o'sha uxlab yotganni men uyg'otdim. Ulug' Allohdan qabul umidini kutaman va basirat sohiblari nazaridan xato va ortiqcha so'zlarim uchun afv umidvorman" [Abdumajidxon, 1857:2-3].

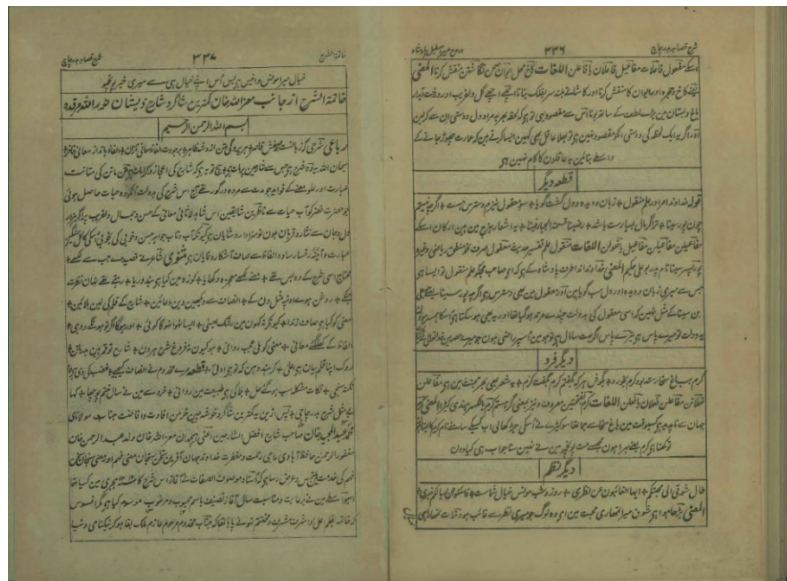
Yuqorida ta'kidlanganidek, sharhlovchi aynan yozilish yilida (hijriy-qamariy 1313-yil, milodiy 1895) vafot etadi, biroq uning shogirdi Mu'izzulloxon ustozining ishini davom ettirishga bel bog'laydi, chunonchi u kitob yakunida shunday keltiradi:

"پس ازین یہ کمترین شاگرد خوشہ چین خرمن افادت و فاضت جناب مولانای محمد عبد المجید خان صاحب شارح افضل الشارحین اعنی ہجیدان معز اللہ خان ولد عبد الرحمن خان مغفور الرحمن حافظ آبادی راجی رحمت و مغفرت خداوند جہان آفرین سخن سنجان معنی فہم اور معنی سنجان سخ فہم کی خدمت میں ملتمس و عرض رسا ہو کہ استاد موصوت الصفات نے آغاز اس شرح کا ۲۱۳۱ ہجری میں کیا تھا۔ اسی واسطے میں نے برعایت و مناسبت سال آغاز تصنیف باسم محبوب و مرغوب موسوم کیا ہے۔ مگر افسوس کے خاتمہ بقلم اعلیٰ و اشرف مشرت و مختتم نہ ہونے پایا تھا کہ جناب مخدوم مرحوم عازم مالک بقا ہو کر نیکنامی دنیا و مغفرت آخرت کا توشہ کے گئے۔"

"Shundan so'ng, mana bu kamtarin shogird, janob Mavlono Muhammad Abdulmajidxon – sharhlovchilarning eng afzali, uning fayzu foydalarining xirmonidan xo'sha terib olgan, hech nimani bilmagan Mu'izzulloxon, Abdurahmonxon marhumning farzandi, Hofizobod aholisidan, unga jahon Yaratuvchisining rahmat va mag'firatiga umidvor bo'lgan holda, ma'noni anglovchi so'z sanjidachilari va so'zni anglovchi ma'no sanjidachilari huzurida arz va iltimos qiladi: o'sha barcha sifatlariga ega ustoz ushbu sharhning boshlanishini hijriy-qamariy 1312-yilda (milodiy 1894) qo'ygan edi; shu sababdan men ham tasnifning boshlanish yiliga rioya va munosabat bildirib, uni sevimli va maqbul bir nom bilan atadim; biroq afsuski, ushbu asar oliy qalam bilan, munosib va bezakli tarzda yakunlanmadi, chunki janob mahdum marhum boqiylik mulkiga yo'l oldi va dunyoda yaxshi nom, oxiratda esa mag'firat tuhfasini olib ketdi" [Abdumajidxon, 1857:337-338].



9-rasm. Abdulmajidxon ibn Abdurahimxonning "Badr Chochiy qasidalarini sharhi" asari boshlanish qismi



10-rasm. Abdulmajidxon ibn Abdurahimxonning “Badr Chochiy qasidalari sharhi” asari boshlanish qismi

Xulosa. Hindistondagi sharhnavislik anʼanasini fors adabiy merosini saqlash, yoyish va uzatishning eng muhim omillaridan biri deb atash mumkin. Agar hind olimlarining ushbu asarlarni sharhlash va izohlashdagi saʼy-harakatlari boʻlmaganida, shubhasiz, klassik fors sheʼriyatining tilshunoslik, adabiy va madaniy nozikliklarining sezilarli qismi unutilib ketgan boʻlar edi. Shu sababli, fors adabiyoti tarixini hind olimlari va sharhlovchilarining qimmatli hamda bardavom hissasini hisobga olmasdan toʻgʻri bayon etib boʻlmaydi. Ushbu jarayonda Badr Chochiy devoniga bitilgan sharhlarning oltita toshbosma nashrini aniqlashga muvaffaq boʻldik. Badr Chochiy devoniga bitilgan birinchi chop etilgan sharh sifatida Lola Badriy Nothaning izohlarini qayd etmoq zarur. U birinchi boʻlib Badr Chochiy devonini tuzatish va chop etishga bel bogʻlab, baytlar orasiga qisqacha sharhlar kiritish orqali ushbu asarga izoh yozdi. Ushbu tuzatishning davomida, Mavlaviy Muhammad Hodiy Ali Ashkning “Badr Chochiy qasidalari lugʻati” ham chop etilgan. Ushbu kitob soʻz va istilohlar lugʻati boʻlib, Badr Chochiy devoniga bitilgan boshqa sharhlardan tubdan farq qiladi. Badr Chochiy devonining eng asosiy sharhi sifatida Gʻiyosiddin Muhammad Rompuriyning “Koshif ul-Asror” kitobini tan olish lozim. Chunki undan keyingi barcha sharhlovchilar uning tuzilishidan farqli boshqa struktura tanlay olmagan. Shu jarayonda Muhammad Usmonqays “Usmonxoniy sharhi”ni yozib, Rompuriy yoʻlini davom ettirdi va Badr Chochiy devoniga bitilgan eng mukammal va eng tanqidiy sharhni yaratdi. Hindiston yarim orolida fors tilining zaiflashuvi bilan bir vaqtda, fors tilini oʻrgatish va mustahkamlash maqsadida urdu tilidagi sharhlar yozila boshlandi. Hakim Shafiq Alixon oʻz maqsadini urdu tilida sharh yozish, yaʼni ilmi toliblarga fors tilini oʻrgatish uchun “Usmonxoniy sharhi”ning qisqacha variantini tayyorlash deb belgilagan edi. Nihoyat, Mavlaviy Abdulmajidxon Badr Chochiy devoniga urdu tilida batafsil bir sharh yozadi, biroq uning bevaqt vafoti sababli ushbu sharh tugallanmay qoladi va muallif shogirdi Muʼizzulloxon tomonidan yakunlanadi.

Adabiyotlar / References:

1. Abdulmajidxon ibn Abdurahimxon. (Hijriy-qamariy 1315-yil, milodiy 1897/1898). Sharhi Qasoidi Badri Choch. Lakhnav: Munshiy Naval Kishur.

2. Shafiq Alixon. (Hijriy-qamariy 1303-yil, milodiy 1885/1886). Muxtasar Sharhi Qasoidi Badri Choch. Dehli: Matba'i Muhibbi Hind.
3. *Fehrestgon-i Nusax-i Xattiy* (Qo'lyozmalar katalogi): <https://scripts.nlai.ir/>
4. اتحادی، حسین. (5931). «نقد و تحلیل استعاره در شعر بدر چاچی». مطالعات شبه‌قاره. شماره 62: صص. 7-22. Ittihodiy, Husayn. (1395 h.sh.). "Badr Chochiy she'riyatida istiora tahlili". Shibhi Qorra tadqiqotlari. № 26: B. 7–22.
5. اسعدی فیروز آبادی، مریم السادات؛ و حاتمی، سعید. (۵۹۳۱). «اشرافی‌گری یکی از ویژگی‌های شعر بدر چاچی». سبک‌شناسی نظم و نثر ادبی (بهار ادب). دوره ۹، شماره ۳: صص. ۶۳-۳۲.
- As'adiy-Firuzobodiy, Maryam us-Sodot va Hotamiy, Said. (1395 h.sh.). "Aslzodalik ruhi – Badr Chochiy she'riyatining bir xususiyati". Nazm va nasr uslubshunosligi (Bahori Adab). 9-davra, 3-son: B. 23–36.
6. اشک، محمدهادی‌علی. (۸۹۸۱م). فرهنگ قصاید بدر چاچ. طبع چهارم. لکهنو: منشی نول کشور.
- Ashk, Muhammad Hodi Ali. (1898-yil). Badr Chochiy qasidaları lug'ati. 4-nashr. Laknau: Munshiy Naval Kishur.
7. بشیری، علی اصغر. (۳۹۳۱). «قطعه شعری از لمعات عراقی در دیوان بدر چاچی». گزارش میراث. شماره ۴۶-۵۶: صص. ۳۵-۲۵.
- Bashiry, Ali Asg'ar. (1393 h.sh.). "Badr Chochiy devonida Iroqiyning "Lama'ot" asaridan bir she'r parchasi". Meros hisoboti. № 64–65: B. 52–53.
8. رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۱۱ه.ق). شرح قصاید بدر چاچ معروف به کاشف الاسرار. لکهنو: منشی نول کشور.
- Rompuriy, G'iyosiddin Muhammad. (Hijriy-qamariy 1316-yil, milodiy 1898/1899). "Badr Chochiy qasidaları sharhi yoxud Koshif ul-Asror". Laknau: Munshiy Naval Kishur.
9. عباسی، محمود؛ و اتحادی، حسین. (۴۹۳۱). «تأثیرپذیری سبکی بدر چاچی از خاقانی». سبک‌شناسی نظم و نثر ادبی (بهار ادب). دوره ۸، شماره ۲: صص. ۹۳-۵۲.
- Abbosiy, Mahmud; va Ittihodiy, Husayn. (1394 h.sh.). "Badr Chochiyning Xoqoniydan uslubiy ta'sirlanishi". Nazm va nasr uslubshunosligi (Bahori Adab). 8-davra, 2-son: B. 25–39.
10. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضارامپور. (۷۹۹۱م). جلد ۲ (تذکره شعراء، فرهنگ‌ها، انشا و منظومه‌ها). رامپور: کتابخانه رضارامپور – هند.
- Rizo Rompur kutubxonasidagi forsiy qo'lyozma nusxalarlar katalogi. (1997-yil). 2-jild (Shoirilar tazkiralari, lug'atlar, insho va manzumalar). Rompur: Rizo Rompur kutubxonasi – Hindiston.
11. گیتی‌فروز، علی محمد (مصحح). (۷۸۳۱). دیوان بدر چاچی. اثر بدرالدین چاچی. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- Getifuro'z, Ali Muhammad (muhammad). (1387 h.sh.). Badr Chochiy devoni. Badriddin Chochiy asari. Tehron: Islom Shuro Majlisi kutubxonasi.
12. گیتی‌فروز، علی محمد. (۵۸۳۱). «فوائد لغوی دیوان بدر چاچی (بخش اول)». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه شهید چمران اهواز). شماره ۴: صص. ۵۶-۰۰۱.
- Getifuro'z, Ali Muhammad. (1385 h.sh.). "Badr Chochiy devonining lug'aviy foydalari (birinchi qism)". Ahvoz Shahid Chamron universiteti Adabiyot va gumanitar fanlar fakulteti jurnali. № 4: B. 65–100.
13. گیتی‌فروز، علی محمد. (۲۹۳۱). «برخی لغات و تعبیرات نویافته در دیوان بدر چاچی». نثر پژوهی ادب فارسی. شماره ۳۳: صص. ۳۱۲-۹۸۱.
- Getifuro'z, Ali Muhammad. (1392 h.sh.). "Badr Chochiy devonida yangi topilgan ba'zi so'z va iboralar". Fors adabiy nasrshunosligi. № 33: B. 189–213.
14. گیتی‌فروز، علی محمد. (۴۹۳۱). «بررسی شیوه‌ها و شگردهای بدر چاچی در ایهام‌سازی و اشارت‌پردازی با مفاهیم و مصطلحات نجومی». شبه‌قاره (ویژنامه فرهنگستان). شماره ۵: صص. ۸۶۲-۷۴۲.
- Getifuro'z, Ali Muhammad. (1394 h.sh.). "Badr Chochiyning astronomik atama va terminlari asosida tavriya yasash hamda ishoraviy tasvir yaratish uslub va usullarini tadqiq etish". Yarim orol (Akademiya maxsus nashri). № 5: B. 247–268.

15. گیتی‌فروز، علی‌محمد؛ و قنبری، اشرف. (۱۳۹۱). «تحلیل و بررسی شگردهای بلاغی با اعلام جغرافیایی در قصاید سنایی و بدر چاچی». پژوهش‌های ادبی و بلاغی. دوره ۶، شماره ۱۲: صص. ۴۹-۵۸.
Getifuro'z, Ali Muhammad; va Qanbariy, Ashraf. (1396 h.sh.). "Sanoiy va Badr Chochiy qasidalarida geografik nomlar bilan bog'liq balog'at usullari tahlili". Adabiy va balog'iy tadqiqotlar. 6-davra, 21-son: B. 85-94.
16. لاله‌بدری‌ناتیه (محتشی). (۱۳۹۱ م.). قصاید بدر چاچی. اثر بدرالدین چاچی. طبع چهارم. لکهنو: منشی‌نول‌کشور.
Lola Badriy Notha (hoshiyanavis). (1898-yil). Badr Chochiy qasidalar. Badriddin Chochiy asari. 4-nashr. Laknau: Munshiy Naval Kishur.
17. محمدعثمان‌قیس بن غلامشامخان. (۱۳۹۰ ه. ق.). شرح قصاید بدر چاچی معروف به عثمان‌خانی. جلد ۱ و ۲. رامپور: مطبع حسینی محمدحسن‌خلن
Muhammad Usmonqays ibn G'ulomshohxon. (Hijriy-qamariy 1290-yil, milodiy 1873/1874). "Usmonxoniy nomi bilan mashhur bo'lgan Badr Chochiy qasidalar sharhi". 1-2-jildlar. Rompur: Husayniy Muhammad Hasanxon nashriyoti.
18. مصفا، مظاهر؛ و گیتی‌فروز، علی‌محمد. (۱۳۸۱). «بدر در محاق؛ درباره مضامین شعر و شیوه شاعری بدر چاچی». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. دوره ۹۴: شماره ۳-۴. صص. ۶۸-۷۶.
Musaffo, Mazohir va Getifuro'z, Ali Muhammad. (1381 h.sh.). "Soyada qolgan Badr: Badr Chochiy she'riyati mazmunlari va shoirlik uslubi haqida". Tehron universiteti adabiyot va gumanitar fanlar fakulteti nashri. 49-davra, 3-4-son: B. 67-86.
19. نوشاهی، عارف. (۱۳۹۱). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبخاره (هند، پاکستان، بنگلادش). جلد ۳. تهران: مؤسسه پژوهشی میراث‌مکتوب.
Navshohiy, Orif. (1391 h.sh.). Hindiston yarim orolida (Hindiston, Pokiston, Bangladesh) chop etilgan fors tilidagi asarlar bibliografiyasi. 3-jild. Tehron: Maktub merosi tadqiqot instituti.
20. واثق‌عباسی، عبدالله؛ و اتحادی، حسین. (۱۳۹۱). «بررسی و تحلیل تشبیه در دیوان بدر چاچی». فنون ادبی. دوره ۱۱، شماره ۲: صص. ۸۱-۱.
Vosiq-Abbosi, Abdulloh va Ittihodiy, Husayn. (1398 h.sh.). "Badr Chochiy devonida tashbihning tahlili". Adabiy san'atlar. 11-davra, 2-son: B. 1-18.

